

**Рушанова Неля Берікқызының «6D020100 – Философия»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға
ұсынылған
«Әл-Фарабидің этикалық философиясындағы надандық мәселесі»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани мұрасындағы надандық туралы түсініктерге философия тарихы тұрғысынан талдаулар жасалды және оның танымдық және құндылықтық сипаттамалары зерделеленді, бағалаулар берілді. Ойшылдың дүниетанымында жүйеленген этикалық категориялардың құндылықтық маңызы айқындалып, оның тарихи сабақтастығы айшықталды.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әл-Фарабидің этикалық философиясында орын алған надандық мәселесі жан-жақты зерттеуді қажет ететіні белгілі. Өзінің «Қайырымды қала», «Ізгі қала» туралы теориялық концепцияларын жүйелей келіп, озық ойлы данышпан қарама-қарсы қасиеттерге ие болған «Надан қала» деген түсінігін келтіреді. Демек, өзінің әлеуметтік құрылымын қалыптастыру барысында кейінгі ұрпаққа кез келген қауымдастық жалған, деструктивті жолға түсіп кету қаупі бар екенін ескертеді. Адамзат тарихындағы көптеген еларалық соғыстар мен кикілжіңдер осындай теріс қатынастардың шоғырланған жерінде пайда болғаны белгілі.

Диссертацияда батыстық этикалық ойдың негізін қалаушы болып саналатын Сократтың этикалық ойының қалай пайда болғандығы, оның надандық ұғымына берген анықтамасы, этикалық ойдың не екендігі, кейінірек Платон мен Аристотельдің ғылыми еңбектерінде аталмыш ұғымдардың пайда болуы қарастырылып, ежелгі грек кезеңіндегі этикалық ойға шолу жасалды.

Әл-Фарабидің әмбебап философиясы туралы айтатын болсақ, оның надандық ұғымына қарсы адамгершілік, даналық, метафизика және гносеология ілімдерін қойғанын айта кету керек. Міне, жоғарыдағы айтылғандарға байланысты диссертацияның таңдалған тақырыбының өзектілігі мол болып танылады. Кез келген қоғам үшін надандыққа қарама-қарсы рухани күштерді дамыту, қоғамда орнықтыру маңызды және сондықтан «Әділетті Қазақстан» құрамыз деген қоғам үшін осы бағыттағы зерттеулердің өзектілігі арта түсетініне сенімдіміз.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Әлемдік деңгейдегі фарабитанушы мамандармен қатар қазақтың көрнекті ғалымдары:

А.Х. Қасымжанов, М.С. Орынбеков, Ә.Б. Дербісәлі, М.С. Бурабаев пен Г.К. Құрманғалиевалардың шығармашылығы және Ғ. Есімнің «Қазақ философиясының тарихы» атты еңбегін зерттеу барысында қолдану теориялық тұрғыдан диссертация жазуға нақты және шынайы бағдар берді.

Сонымен қатар, Ж.А. Алтаев, Т.Х. Ғабитов, Г.Ж. Нұрышева, А. Қасабек, А.Д. Құрманалиева, Н.Л. Сейтахметова, А.С. Сырғақбаева, Ә.А. Құранбек, А.Р. Масалимова және Тәжікстаннан Б.Г. Гафуров және Өзбекстаннан М.М. Хайруллаев сияқты көрші шетелдің зерттеуші ғалымдардың еңбектері зерттеу проблемасын жан-жақты ашып беру үшін теориялық-әдіснамалық мағынада үлкен көмегін тигізді.

Диссертациялық зерттеу жұмысында әлемнің әйгілі философы Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерін зерттеген белгілі ғалымдар:

А. Машановтың «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегі, А.Х. Қасымжановтың «Әбу-Насыр әл-Фараби», Ж.А. Алтаевтың «Әл-Фараби және ислам философиясы», Ғ.Қ. Құрманғалиеваның «Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы», Г.Ж. Нұрышеваның «Әл-Фараби: таным тағылымы», Ә.Б. Дербісәлінің «Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы», А.Азимханның «Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық құрбандығы», Ризо Доваридің «Фараби – ислам философиясының негізін қалаушы», Луфа Эйанның «Әл-Фараби және қазіргі заман» атты теориялық, ғылыми-танымдық еңбектері пайдаланылды.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны. Әл-Фараби философиясында зерделенген «надандық» құбылысының теориялық-мазмұндық аспектілері.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу пәні – әлемдік философия тарихындағы этикалық ойтолғамдар аясындағы надандық феномені.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Мақсаты: Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани мұрасын зерделеу арқылы надандық құбылысының негізгі аспектілеріне тарихи-философиялық талдаулар жасау.

Осы мақсатқа сәйкес келесі **міндеттер** қойылды:

- әлем философиясы тарихындағы надандық феномені туралы концепцияларды талқылау арқылы оның әр қилы пішінде сипатталуына теориялық тұрғыда ғылыми зерделеулер жасау;
- әл-Фарабидің шығармашылығында көрсетілген надандыққа қарама-қарсы болып келетін «даналық пен кеменгерлік» ұғымдарының өмірмәнділік және тәжірибелік негіздерін талдаудан өткізу;
- әлеуметтік субъектілер деңгейінде көрініс беретін, адамның кейбір жетілмеушілік қырларын танытатын надандықтың себептері мен ықтималдық салдарларын зерттеуден өткізу;
- шығыс пен батыс дүниетанымдық сұхбаты аясындағы надандық құбылысын пайымдауларға философиялық талдаулар жасау;
- ойшыл дүниетанымындағы надандыққа қатысты зерделенген этикалық ұстанымдардың құндылықтық маңызын саралау;
- надандық феноменінің болмыстық сипаты мен танымдық негіздерін салыстырмалы түрде талдаудан өткізу;
- түркі және ислам өркениетінің дамуы мен өзара байланысы тұрғысынан әл-Фарабидің этикалық ұстанымдарының айшықталуын зерттеуден өткізу;

- әл-Фарабидің дүниетанымында орын алған этикалық категориялардың адамзаттың рационалды ойлау эволюциясындағы тарихи сабақтастығын айқындау;

- әл-Фараби мұрасындағы ізгі қоғам мен әділеттілік туралы ілімін заманауи кезеңге сай өрбітудің жолдарын анықтау.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.

Диссертациялық зерттеу жұмысы барысында компаративистика, индукция және дедукция, жүйелі сараптама, аналогия, констелляциялық және салыстырмалы талдау, сонымен қатар, феноменология, аксиология, герменевтика, психоанализ әдістері кеңінен қолданылды. Диссертациялық зерттеу жұмысында қазақ философиясындағы надандық ұғымын пайымдаудың негізгі кезеңдері мен категориялары кұрайды. Қазақ дүниетанымындағы надандық ұғымын зерттеу барысында философиялық талдау негізінен тарихи-философиялық және әлеуметтік-философиялық әдістерге негізделді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

Зерттеудің теориялық және эмпирикалық талдауына негізделген:

- әлемдік этикалық ойтолғамдар тарихы аясындағы надандық феноменінің ұғымдық мағынасы тарихи-философиялық тұрғыдан бағамдалды;

- әл-Фараби философиясындағы әдеп мәселелері тұрғысынан надандықтың кейбір қырлары қарастырылып, оған қарсы тұратын даналықтың рухани қабілеттері айқындалды;

- әлеуметтік ортада қалыптасқан қайшылықты ахуалдың кейде надандықты күшейту мүмкіндігі мен ықтималдылығы айшықталды;

- шығыс пен батыстың қарым-қатынасының негізін кұрайтын қағидаттар анықталып, философиялық талдаулар жасалды;

- әл-Фараби дүниетанымында жүйеленген надандыққа қатысты сыни этикалық ұстанымдардың аксиологиялық сипаттамасы берілді;

- надандықтың мағынасы мен мәніне онтологиялық және гносеологиялық зерделеулер жасалды;

- түркі және ислам өркениетінің өзара ықпалдасуы аясында қалыптасқан әл-Фарабидің этикалық ұстанымдар жүйесінің терең мазмұндық сипаты мен маңызы айшықталды;

- әл-Фарабидің этикалық сипаттағы философиялық жүйесінің кейінгі тарихи кезеңдердегі ойшылдар дүниетанымында мойындалып, рухани сабақтастықпен дамыталғаны көрсетілді;

- әл-Фараби рухани мұрасында басымдық танытатын ізгілік қағидатының надандыққа қарсы тұрар тетік ретіндегі сипатын заманауи кезеңнің әлеуметіне сай өрбітудің тиімді жолдары анықталды.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

- әлемдік философия тарихы форматында кездесетін надандық құбылысы туралы теориялық концепциялар ежелгі замандардан бері ұдайы басқа этикалық категориялармен синтезде қарастырылып келе жатқан өзекті тақырып. Бір-біріне логикалық сипатта қарама-қарсы тұратын

надандық пен парасаттылық, жетілмеушілік пен кемелділік туралы философиялық терең ойлар мен пайымдаулар Ежелгі дәуір (Антикалық дәуір), Орта ғасырлар мен Жаңа дәуірлерде белгілі философтар мен ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған;

- әл-Фарабидің әдеп философиясын оның метафизикасы мен гносеологиясынан бөлек қарастыру мүмкін емес. Философиялық тұрғыдан алғанда Платон мен Аристотель теориялары әл-Фараби көзқарастарына түрткі болды. Мысалы, көп нәрсенің қалай біртұтас болатындығы және дүниенің көрінбейтін Құдайдан қалай пайда болатындығы, сонымен қатар тіршіліктің биік сатыға өрлеуін және төмендеу тәртібін түсіндіруді жатқызуға болады. Өз жазбаларында әл-Фараби Платон мен Аристотельдің тұжырымдамаларын біріктіруге тырысып қана қоймай, жаңа сипатта әлеуеттегі құбылыстарға өзінің түсіндірмесін берген пайымдауы жатады;

- әлеуметтік ортадағы ахуалдың рухани биіктерге көтерілуі үшін тек қана сауаттылыққа жету жеткіліксіз екені анық. Себебі, әрбір қоғам мүшесі өзін тұлға ретінде қалыптастыру үшін білім қорын жинақтаумен қатар адамның ерекше қатынастары болып табылатын руханилығы мен әдептілігі, жауапкершілігі мен еңбекқорлығын қалыптастыруы шарт. Надандық теріс қасиеттер жиынтығы ретінде әлеуметтік ортада кенеттен және кездейсоқ орын алмайды. Оның көрініс беруінде белгілі бір қисын бар. Сондықтан әл-Фараби ілімі осы әлеуметтегі себептердің түп тамырын жоюдың тетігін іздейді, жолдарын қарастырады;

- шығыс пен батыстың рационалды сұхбаты әл-Фараби заманында орын алды. Әл-Фарабидің еңбектерінде Антикалық ғылым мен философияны игерудің арқасында ғарышты, адамды, оның ақыл-ойын қамтитын және адам үшін онтологиялық мағынада маңызды шындыққа қол жеткізетін әлемнің синтетикалық бейнесін талдау нәтижесінде, адам мен ғарыштың, адам мен табиғаттың байланысы дәлелденді;

- әл-Фараби дүниетанымында өмірді рухани жетілдірудің әр қилы жолдары көрсетіледі. Тіпті ғұламаның жеке басының өнегісі – энциклопедист ғалым болуының өзі надандықпен күресудің үлгісі. Ойшыл өзінен кейінгі ұрпаққа болашақ азамат әмбебаптылыққа ұмтылу қажеттігіне кеңес беріп тұрғандай. Этикалық категориялар арқылы жүйеленген надандыққа қатысты сыни адамгершілік ұстанымдарының аксиологиялық сипаттамасы жас ұрпақ үшін маңызды. Себебі, кез келген халық өзінің ғасырлар бойы қордаланған рухани құндылықтарын барынша құрметпен сақтап, әлеуметтік ортада дәріптеп, келесі ұрпаққа жеткізуі қажет. Әл-Фараби насихаттаған даналық үлгілері барлық жерден табылуы керек. Ол үшін ғылым, дін және мәдениет біріге отырып философиялық танымның, аксиологиялық бағалаудың негізін қалыптастыруы шарт;

- әлеуметтік болмыста өз қисынымен орын алған надандықтың мағынасы ойшылдар тарапынан сыни зерделеулерге тап болып келе жатқаны белгілі. Ал енді оның мәніне онтологиялық және гносеологиялық зерделеулер жасалуы философтар қауымы үшін өзіндік парыз. Әрине, олардың құбылыстық қасиеттері мен көріністеріне жан-жақты сараптаулар

беріліп, дүниені игеру мен түсіну бойынша әлеуметтік субъектінің таным үдерісі ауқымындағы ауытқушылығы деуге болар еді. Бұл жерде дүниедегі құбылыстық баршылық пен шындықтағы болуға тиістілік арасындағы өзара философиялық қатынастың шешімін іздейтін көзқарастың қисыны байқалады;

- түркі және ислам философиясының терең мәнін сипаттау үшін «даналық» ұғымын қолданған жөн. Ойлау, бақылау, рационалдылық, даналық және философия жайлы араб мұсылмандарының жазбалар статистикасына сәйкес, адамдарды ақыл-ой, парасатпен өмір сүруге дағдыландыратын 300-ден астам пункт бар, адамдарға ғаламның құпияларын байқауға және зерттеуге үйрететін 700-ден астам түсінікті және рух биігіне жетуді үйрететін ондаған орындар бар екендігі анықталды;

- әл-Фараби насихаттаған кемелденудің жеке адам үшін де, тұтастай қоғам үшін өте маңызды екенін тұжырымдауы казіргі қоғам үшін өте маңызды екені белгілі. Қазақтың ақын-жыраулары мен би-шешендері бұл тақырыпты айналып өткен емес еді, олардың поэтикалық формада жеткізген терең даналыққа толы шығармашылығында надандық сыни образдармен жеткізіледі;

- заманауи кезеңде елімізде «Әділетті Қазақстан» мен «Адал азамат» қағидаттарының күн тәртібіне көтерілудің астарында терең қайшылықты үдерістердің қисындары жатыр. Тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңнен бері мемлекетіміз бірталай жетістіктерге жеткенмен, бұқаралық сананың ауытқушылық жағдайында болғанын да жасыра алмаймыз. Қоғамда жемқорлық пен сыбайластық, жағымпаздық пен көзбояушылықтың азаматтардың дүниеге көзқарастарында, құндылықтар әлемінде орын алуы соның айғағы. «Қаңтар оқиғасы» қазақстандық қоғамның дамуында жіберілген үлкен кемшіліктердің, қателіктердің орын алғанын дәлелдеп берді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Диссертациялық қол жеткізілген ғылыми нәтижелер мен жаңалықтар теориялық және практикалық сипатта философия тарихы бойынша ғылыми ізденістерге арқау болады және көмекші оқу-әдістемелік құрал ретінде мәдениеттану, әлеуметтік және саяси философия, этика, саясаттану пәндерінде қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы. Зерттеу тақырыбы бойынша 9 мақала жарық көрді. Оның ішінде ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналда – 3 («Адам әлемі», «Әл-Фараби» журналдарында); ғылыми-практикалық конференцияларда – 5, Scopus журналдар базасына кіретін «XLinguae» Словакия журналында – 1 мақала жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация құрылымы белгіленген мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 128 бет.